

УДК [27-23:003.62]:821.161.3.09"19(20"(043.3)

Галіна Мікалаеўна Ішчанка¹, Ілья Ігаравіч Хафізаў²¹канд. філ. навук, дац., дац. каф. беларускай філалогіі
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна²магістрант філалагічнага факультэта
Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. С. Пушкіна**Galina Ishchanka¹, Il'ya Khafizau²**¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Belarusian Philology
of Brest State A. S. Pushkin University²Master's Student of the Faculty of Philology
of Brest State A. S. Pushkin Universitye-mail: ¹ishchankagm@gmail.com; ²illia.chafizau@yandex.ru**РОЛЯ ЖАНОЧЫХ ВОБРАЗАЎ
У ВЫЯЎЛЕННІ АКСІЯЛАГІЧНАГА ЗМЕСТУ АПОВЕСЦЯЎ В. БЫКАВА**

Асэнсоўваецца аксіялагічны змест аповесцяў В. Быкава, вызначаюцца спосабы рэпрэзентацыі біблейскай сімволікі ў творчасці пісьменніка, даследуецца тыпалогія жаночых вобразаў і вызначаецца іх роля ў выяўленні аўтарскай пазіцыі мастака слова. Выяўлена, што жаночыя вобразы складаюць эмацыйны і сэнсавы цэнтр прозы мастака-воіна. Пісьменнік пераканаўча паказвае, што ў крызісных абставінах мужчына і жанчына самавызначаюцца па-рознаму, жаночыя вобразы ў творах В. Быкава становяцца маральным камертонам для дзеянняў персанажаў-мужчын.

Ключавыя словы: В. Быкаў, жаночыя вобразы, біблейскія матывы, быццёвы змест, аўтарская пазіцыя, аксіялагічны змест.

The Role of Female Images in the Detection of Axiological Content Stories by V. Bykau

The article comprehends the axiological content of V. Bykau's stories, identifies ways of representing biblical symbols in the writer's work, examines the typology of female images and determines their role in revealing the author's position of the artist of the word. The writer convincingly shows that in crisis situations a man and a woman define themselves differently, female images in V. Bykau's works become a moral tuning fork for the actions of male characters.

Key words: V. Bykau, female images, biblical motifs, existential content, author's position, axiological content.

Уводзіны

Імя Васіля Быкава ў нацыянальнай літаратуры і для ўсёй Беларусі знакавае. Агульнапрынята, што гэта адзін з буйнейшых і прызнаных у свеце беларускіх мастакоў слова, пісьменнік з адметным, яркім, магутным індывідуальным мастацкім стылем. Вядома, што асноўны жанр большасці твораў В. Быкава – малафарматная аповесць з нешматлікай колькасцю герояў. Героі аповесці – асобы незвычайныя, выключныя, моцныя, якія кідаюць выклік абставінам, змагаюцца з імі да канца. Вывучэннем творчасці В. Быкава займаўся А. Адамовіч, Л. Лазараў В. Буран, В. Цвяткоў, В. Локун, Д. Бугаёў, С. Шапран і інш. Крытыкі адзначалі, што ў межы класічнай ваеннай прозы яго аповесці не ўкладваюцца. Завостраная цікавасць да агульначалавечых праблем, унутраны канфлікт героя,

гатоўнасць ахвяраваць сабой дзеля выратавання жыцця іншых (і не толькі жыцця, але і душы), духоўная высакароднасць адных і маральнае падзенне другіх герояў – усё гэта А. Адамовіч і В. Цвяткова прывяло да думкі, што аповесці Быкава прыбліжаюцца да жанру прыпавесці. З імі спрачаўся Л. Лазараў, гаворачы, што для В. Быкава важныя індывідуальныя перажыванні героя, абумоўленыя непаўторнымі абставінамі вайны, а для прыпавесці характэрна абстрактная маральная праблема, філасофскае абгульненне.

Мэта дадзенага даследавання – вызначэнне аксіялагічнага зместу аповесцяў В. Быкава і выяўленне ролі жаночых вобразаў у аўтарскай канцэпцыі чалавека і свету.

Аб'ектам вывучэння выступаюць аповесці В. Быкава і кніга ўспамінаў «Доўгая дарога дадому». Даследаванне грунтуецца

на метадах аксіялагічнага аналізу, біяграфічным і культурна-гістарычным метадах.

Асноўная частка

Сёння творчасць В. Быкава шырока даследавана на прадмет рэпрэзентацыі экзістэнцыяльнай свядомасці ў яго тэкстах, і гэта не выпадкова, бо на працягу ўсёй сваёй творчасці В. Быкаў свядома ці неўсвядомлена разам са сваімі героямі шукаў адказ на вечныя пытанні быцця, якія рана ці позна ўзнікаюць перад кожным чалавекам. У двухтысячныя гады, адказваючы на пытанне анкеты, «якая асоба ў гісторыі чалавечства Вам найбольш сімпатычная?», В. Быкаў адзначыў: «Ісус Хрыстос». Біблію пісьменнік назваў той кнігай, якую любіць перачытваць, аднак ацэньваючы сваё стаўленне да рэлігіі канстатаваў, што «мы з ёй існуем паасобку» [5, с. 87, 89]. Не лічачы сябе рэлігійным чалавекам, свядома ўхіляючыся ад удзелу ў царкоўных набажэнствах, В. Быкаў быў і будзе адным з хрысціянскіх пісьменнікаў Беларусі. Р. Барадулін так патлумачыў ролю прэзідэнта ў духоўным жыцці народа: «Тытул у Васіля Быкава адзін, і ён ад Бога – сумленны пісьменнік» [1, с. 356]. «Васіль Быкаў нябёсамі пасланы на грэшную зямлю нашу, каб несці крыж сумлення, а крыж гэты цяжкі, бо разлічаны на моцную натуру. І ўзышоў Васіль Быкаў на Галгофу за Беларусь, за людства, роднае яму, за ўсіх тых, што з ахвотаю ў далоні яго праўдадарныя ўганялі цвікі абразы, цвікі паклёпаў, цвікі зайздрасці. Ды ўзляцеў дух лепшага сына Беларусі ў Слове шчырым, як сама праўда, у Слове чыстым, як думкі пра рока, у Слове пакутным, як Маці-Беларусь» [1, с. 363].

Паводле прызнанняў В. Быкава, яго заўсёды глыбока цікавіла прырода найперш «подзвігаў духу». «З часоў Ісуса Хрыста і першых хрысціянаў, – адзначаў пісьменнік у сувязі з апавесцю «Абеліск», – дух стаў немалаважным фактарам у барацьбе за выжыванне нацыі ці этнасаў, – ня меней важным за фізічную сілу, якая ў старажытнасці вырашала ўсё. Ды і ў самой літаратуры ўсё большую прыцягальнасць набывалі, так бы мовіць, подзвігі інтэлігенцыі, а не толькі салдацкія. Апошнія былі як бы трывіяльнай справай, тым больш на вайне. Калі ж подзвіг здзяйсняе той, хто прызначаны зусім для іншае, мірнай справы, тое

ўжо ёсць штось выключнае і набывае асаблівае значэнне» [2, с. 232–233].

На наш погляд, вялікую ролю ў выяўленні аўтарскай пазіцыі пісьменніка адыгрываюць жаночыя вобразы. Менавіта яны складаюць эмацыйны і сэнсавы цэнтр прозы мастака-воіна. Паспрабуем аргументаваць сваю выснову. Многія героі В. Быкава аказваюцца на мяжы паміж жыццём і смерцю, самой сітуацыяй вымушаны вырашаць вечныя пытанні быцця. Пісьменнік пераконаўча паказвае, што ў крызісных абставінах мужчына і жанчына самавызначаюцца па-рознаму.

У літаратуры перыяду Вялікай Айчыннай вайны і пасляваеннага дзесяцігоддзя вобраз жанчыны прадстаўлены як міфалагізаванае ўвасабленне маці, каханай жанчыны, дачкі, якіх неабходна абараніць мужчыне-воіну. Традыцыйна літаратура выяўляла мужчыну як абаронцу зямлі і роду (старажытныя вобразы волатаў), а жанчыну – аб'ектам клопату і выратавання. У творчасці В. Быкава, а пазней і І. Шамякіна жаночыя вобразы становяцца маральным камертонам для дзеянняў персанажаў-ваяроў. Дзякуючы чаму канкрэтная гісторыя набывае эпічны маштаб, дзейныя асобы ўсведамляюцца прадстаўнікамі роду чалавечага. У творах Быкава, з аднаго боку, рэдукуецца эпічная семантыка, акцэнт змяшчаецца на індывідуальныя матывы паводзін герояў, з другога, персанажы і калізій, у якія яны пастаўлены, адкрываюцца ў сваёй агульначалавечай, універсальнай сутнасці, падахвочваючы аўтара звяртацца не толькі да мовы дакладных рэалій вайны або адносін паміж мужчынам і жанчынай, але і да мовы сімвалаў, значэнне якіх выяўляецца на розных узроўнях абагульнення: архаічнага міфа, архетыпаў свядомасці, культурных архетыпаў, сацыяльных знакаў і інш. Аналіз творчасці В. Быкава дае падставы заўважыць, што, на думку аўтара, механізмы самавызначэння мужчыны і жанчыны ў сітуацыі выпрабавання свету вайной зусім не зводзяцца да сацыяльнай матывовікі. Нярэдка ў тэкстах акцэнтуюцца ўвага на тым, што спрадвечная місія жанчыны нараджаецца і ахоўваецца жыццё можа не толькі падкрэсліваць гераізм мужчыны, але і яго адступленне ад традыцыйнай місіі абаронцы дома-космасу. Тады жанчына вымушана выбудоўваць уласную логіку паводзін у свеце,

дзе парушаны анталагічны закон нараджэння і працягу жыцця.

Вайна ў творчасці В. Быкава атрымлівае арыгінальнае ўвасабленне. Матэрыял вайны разглядаецца як тое, што дапамагае глыбей спасцігнуць чалавечую прыроду, як выпрабаванне людскага ў чалавеку. Аднак у аповесцях 1980-х гг. узмацняецца антыхрысціянскі настрой, які ўвасабляецца ў адчуванні адчайнасці, страты перспектывы, абсурднасці жыцця.

Як адзначалася вышэй, для Быкава тэма вайны – магістральная, праблема выбару – ключавая. Для яго творчасці раўнаважныя два аспекты: паводзіны ў памежнай сітуацыі (псіхалагічны аспект) і духоўны патэнцыял чалавека (філасофскі аспект). Аўтар скрупулёзна даследуе матывы выбару, шлях, пройдзены чалавекам па лабірынтах уласнай душы, «кар’ерах памяці» да сустрэчы з наканаваным. Для мастака важным з’яўляецца пытанне цаны і наступстваў выбару, ён паказвае на трагічную «неэфектыўнасць», безвыніковасць самаахвяравання і, тым не менш, сцвярджае экзістэнцыяльную адказнасць чалавека за абраны лёс. Пераканальнасць высноваў пацверджана асабістым духоўным, біяграфічным досведам: «Маё пакаленне – гэта пакаленне няшчасных людзей. Яно не мела шчасця ў мінулым і, відаць, не будзе мець у блізкай будучыні. Гэтае пакаленне нікчэмных людзей. Людзей, абдзеленых Богам і ў значнай ступені – самімі сабой» [2, с. 76].

Трагічная ацэнка існавання ў свеце, дзе парушана анталогія і ўніверсальная этыка чалавечых адносін, у творчасці В. Быкава грунтуецца на разуменні быцця, у якім няма Бога, асоба не можа абаярацца на яго волю, дабраслаўленне, таму чалавечы выбар нічога не мяняе. Тым не менш, зямныя лёсы людзей вызначаюцца дзеяннямі, учынкамі, выбар аднаго чалавека становіцца лёсам для другога. В. Быкаў дэманструе рукатворную прыроду сучаснага апакаліпсісу – вайны: «бунтуючы чалавек», які прагне зацвердзіць уласны парадак рэчаў любой цаной, што прыводзіць да незваротнага разбурэння, смерці. У Быкава прырода саўдзельнічае ў гібелі чалавечага свету, у забыцці, у ператварэнні жывога ў прах, і таму абраныя гераіні-жанчыны асуджаныя, становяцца закладнікамі мужчынскага выбару. Так вырашаюцца калізійныя аповесцей «Пайсці і не вяр-

нуцца», «Сотнікаў» (лёс Дзёмчыхі), «Знак бяды», «Кар’ер», толькі ў «Ваўчынай зграі» мужчына выкупляе ўчынкам сваю віну перад жанчынай.

У прозе В. Быкава 1970–1980-х гг. устойлівая ў лірычных аповесцях гісторыя кахання не звязана з узвышэннем галоўнага персанажа. Быкаўскі сюжэт адносіць мужчыны і жанчыны атрымлівае дадатковую сэнсавую нагрузку, становіцца ўмовай і сродкам разумення агульначалавечых законаў светаўладкавання: і анталагічных, і сацыяльных, і экзістэнцыйных.

У аповесці «Знак бяды» (1982) знакам бяды для сям’і Багацькаў і беларусаў у цэлым з’яўляецца ўзведзены на сялянскім полі крыж, пазней спілаваны актывістамі. У творы ўзнямаецца праблема ролі чалавека на зямлі: пакута ці бунт супраць ахвярнасці і адзіноты. Адмаўленне хрысціянскай вертыкалі (апаганьванне крыжа) прыводзіць да парушэння і зямной іерархіі: мужчына (патрыярх), які прыняў сваё бяссілле, адмаўляецца ад супраціву абставінам – месца дэміурга займае жанчына. Ёй неабходна абараніць хату, усталяваць мір, працягваць род. Паказальна, што ў доме, які спрабуе абараніць гераіня аповесці Сцепаніда, няма месца будучыні: дзеці не жывуць, муж гіне. У аповесці сапраўднае, свядомае рашэнне гераіні – самаспаўненне – здзяйсняецца, калі ранейшыя ілюзіі дзейснага будаўніцтва хаты і перастварэння навакольнай рэальнасці па нормах дабра і справядлівасці страчаны. Самазбойства жанчыны – гэта своеасаблівы пратэст супраць бесчалавечных абставін, для Сцепаніды пакутніцкая смерць – збаўленне ад невыносных умоў існавання.

У аповесці В. Быкава «Кар’ер» (1985) настаўніца Бараноўская так вызначае невырашальную супярэчнасць паміж асобай і сацыюмам: «Заўсёды імкнулася жыць у згодзе з сумленнем, з дабром, нават з перадавымі ідэямі стагоддзя. Але як назло менавіта такую мяне стагоддзе і не прыняло» [3, с. 87]. Яе экзістэнцыйную свядомасць В. Быкаў матывуе рэлігійнай верай: «дабрыня немагчымая без Бога, а са злом у чалавека абавязкова ўсяляецца д’ябал» [3, с. 90]. За вернасць прынцыпам міласэрнасці, дабра і гэтая жанчына, гераіня аповесці, плаціць уласнай смерцю, настаўніца ўвасабляе прыклад духоўнай вышыні, недаступнай герою-мужчыне.

Вобраз Бараноўскай можна разглядаць і як спробу процістаяння, бо сутыкаюцца дзве маралі: традыцыйная хрысціянская і мадэрнізаваная дзяржаўная. І мяркуючы па некаторых акцэнтах, аўтару хутчэй за ўсё імпануе жыццё па традыцыйных запаведзях. Нездарма ж у вобразную сістэму пісьменнік увёў матушку. Гэта ён зрабіў наўрад ці толькі з мэтай рэабілітаваць духавенства. Відаць, што адметнае ў гераіні дапамагае ўбачыць прычыны душэўных пакутаў Агеева, што хаваюцца не толькі ў яго чалавечай сутнасці, а і ў маральных устоях грамадства, у якім міласэрнасць лічыцца часам зусім неабавязковай.

У аповесці «Кар’ер» праблема ўзаемаадносін мужчыны і жанчыны раскрываецца праз узаемаадносіны маладых людзей: лейтэнанта Агеева і Марыі. Лейтматывам твора з’яўляецца суровая быкаўская выснова аб тым, што атмасфера цуду, высокага пачуцця немагчыма ва ўмовах вайны. Каханне, якое ўзнікла паміж маладымі людзьмі, было асуджана на боль і пакуту. Аўтар заўважае: «Абодва яны нібы забыліся, дзе знаходзіліся, забыліся, што ў свеце ішла вялікая вайна і якая небяспека пагражала кожнаму» [3, с. 95]. Даволі пераканальна праз развіццё фэбулы аўтар дэманструе сілу рэальнасці, якая патрабуе выбару тут і цяпер, а не ўцёкаў у казку ад жорсткасцяў жыцця. Аповесць пабудавана на сутыкненні мінулага і сучаснасці, ваеннага часу і ідэальнага свету. Канфлікт адкрывае перспектыву праверкі той сістэмы каштоўнасцяў, якую спавядаюць героі ў маладосці.

Сюжэт аповесці «Кар’ер» раскрываецца ў двух вымярэннях: у гістарычнай рэальнасці, канкрэтнай сітуацыі, якая патрабуе індывідуальнага выбару, і ў кантэксце вечнасці – у пераклічы з мноствам біблейскіх тыпалагічна падобных сітуацый. Імя гераіні – Марыя – выклікае ў чытача ўстойлівую асацыяцыю з хрысціянскім вобразам Маці Божай і сімвалізуе жаночкі варыянт чалавечай душы. У вобразе Марыі В. Быкаў завастрае ўвагу не на побытавых рысах, а на адухоўленых: яе з’яўленне заўсёды нечаканае, цудоўнае, у абліччы дзяўчыны падкрэсліваюцца нетутэйшыя рысы («яна не тутэйшая, цалкам магчыма, закінутая сюды падступнымі шляхамі вайны» [3, с. 134], імкліваць, лёгкаць (падобна птушцы, яна не ходзіць – пырае) і чысціня-снежнасць

(Марыя любіць зімовыя пейзажы). Погляд гераіні надзелены асаблівай празорлівасцю, «ласкаю і добром», аднак рэальнасць вайны ўнесла свае карэктывы: рысы пакуты адбіліся на юным абліччы, «твар, погляд шэрых, шырока адкрытых вачэй былі ўжо крапаты пакутай» [3, с. 136].

Пісьменнік паказвае вытокі паводзін і характару Марыі. У застойныя савецкія часы прэзентаваў стварае прычымны вобраз нацыянальна свядомай інтэлігенцыі і яе нашчадкаў. Гераіня В. Быкава цесна звязана з паэтычным словам, нацыянальным фальклорам, прыродай. Яе бацька «заўсёды жыў у народнай стыліі – фальклоры, гісторыі Беларусі. Вечныя даследаванні, летапісы, старая літаратура, потым пайшлі экспедыцыі. Размаўляў дома ці там на вуліцы, у трамваі, краме толькі па-беларуску» [3, с. 223]. Марыя жыве ўспамінамі пра «экспедыцыі з бацькам па ўсёй Беларусі» за песнямі: «бацька мяне далучыў да сваёй стыліі – збору народнай мудрасці, розных там фразеалагізмаў, прымавак. І песень. Жніўныя, калядныя, вясельныя, абрадавыя і яшчэ бог ведае якія» [3, с. 224]. Гераіня з’яўляецца ўвасабленнем душы свайго народа, захавальніцай яго культуры, слова: «За лета так прывыкну да беларускай мовы, што, калі вярнуся ў Мінск, доўга яшчэ не магу перайсці на рускую. Мама здзіўляецца, нават сварыцца на мяне і бацьку. А я тады знарок. Мне – пажалуста, а я – калі ласка. Мне – да свідання, а я – да пабачэння. Мне – плацце, а я – сукенка. А што? Хіба горш? Такая ж славянская мова, як руская ці ўкраінская, – не лепшая і не горшая – раўназначная» [3, с. 225], сімвал духоўнага патэнцыялу нацыі, гонар якой знішчаецца немцамі і паліцаямі. У тэксце дзяўчыну часта называюць Гаспадыняй. Пры гэтым В. Быкаву важна падкрэсліць адкрытасць Марыі – душы народа да ўспрымання дасягненняў сусветнай культуры, перш за ўсё рускай. Сярод любімых пісьменнікаў дзяўчыны – Ф. Дастаеўскі і А. Чэхаў.

Сапраўдным антаганістам гераіні становіцца памагаты немцаў – дэмагог Кавешка. Адчужанасць гэтага героя падкрэслена і вонкава: мужчына «пры гальштуку і ў цёмным капелюшы», з «падлагоджвальнай усмешкай», якая выдае хлуса, пярэваратня. Невыпадкава лейтэнант Агееў упершыню бачыць «дзіўнага госця» пад нізкімі галіна-

мі яблыні з надкусаным яблыкам: «А я вось, ведаеце, спакусіўся яблычкам. Яно грэх, канечне, але яблык, ведаеце, грэх не вялікі» [3, с. 185]. Паўтараецца біблейская сітуацыя спакусы. Кавешка, як і паліцай Драздзенка, – увасабленне хлусні, ён выдае сябе за сапраўднага абаронцу будучай Беларусі, яе народа-баганосца: «Беларусіны ж – боскія людзі, напраўду!» [3, с. 164] і мовы: «Старажытная мова, ведаеце, з панскіх часоў, з часоў Вялікага княства. Яе не так проста вынішчыць. Калі расійцы за стагоддзі не вынішчылі...» [3, с. 186]. Не палохае калабарантаў той факт, што для дасягнення «лепшай будучыні» патрабуецца знішчыць іншародцаў і іншадумцаў: габрэяў, рускіх, каб выжыць пад сцягамі германцаў – «культурнай нацыі», якая ўвасобіла сілу «хрысціянскай традыцыі». Разважаючы над трагічнай гісторыяй беларускага нацыянальнага жыцця, В. Быкаў шукае аксіялагічныя прыярытэты, паказвае, што ва ўмовах вайны адбываецца падмена каштоўнасцяў. У богапакінутым свеце міласць Усявышняга заменена воляй фюрара, дзяржавы. «Іншае сілы на зямной кулі цяпер, на жаль, не існуе» [3, с. 187], – лічаць некаторыя героі. Кавешка і Драздзенка з'яўляюцца ў аповесці носьбітамі ідэі Івана Карамазова. В. Быкаў салідарны з Ф. Дастаеўскім, толькі ў верніка, сцвярджае беларускі пісьменнік, ёсць сапраўдная этычная апора (Бараноўская, Марыя, айцец Кірыл), астатнія героі твора дзеляць права гаспадарыць у доме-свеце, не задумваючыся аб выбары сродкаў. Існаванне Марыі – гэта своеасаблівы выклік бездухоўнасці, прагматызму той д'ябальскай спакусы, перад якой не выстаіць «новы Адам» – лейтэнант Агееў, а жанчына насуперак біблейскай традыцыі, пазбягае яе.

У аповесці Быкава вобразы галоўных герояў кантамінуюцца з вобразамі першалюдзей: прытулак закаханых акружаны «смачнай малінаўкай» з пераспелымі яблыкамі, але ні Марыя, ні ўцякач Агееў не паказаны ў выратавальнай прасторы дома. Сховішчам закаханых становяцца стары хлёўнара і гарышча, запоўненае «кучай кніг у цёмных вокладках», якія сімвалізуюць розныя тэксты аб светабудове. Матыў «раю ў будане» аўтарам прафануецца, закаханыя ўвесь час адчуваюць уласную безабароннасць, віну за несвоечасовае пачуццё. Толькі ў глыбіні гарышча, у непасрэднай блізка-

сці да неба, Агееў адкрывае сапраўдную, духоўную прыгажосць абранніцы (яму варта немалых намаганняў «прымусіць сябе вярнуцца з неба на зямлю») і акунуцца ў непазбежнасць трагедыі чалавечай гісторыі, у якой усё паўтараецца. Падшыўка старых часопісаў захоўвае фатаграфіі, імёны загінуўшых на мінулых войнах: «Хвіліну ён узіраўся ў іх твары і думаў: вось прайшло столькі гадоў, і зноў тое ж самае». У адным з забітых – «паручніку Ольгіне» – Марыя пазнае свайго лейтэнанта: «Вось гэты прыгожы хлопчык! – з жалем сказала Марыя, паказваючы на фота. – На цябе падобны» [3, с. 212]. Аўтар вылучае «малады, бязвусы твар» і «мяккія хлапечыя вусны» паручніка як носьбіта дзяцінства, наіўнасці. Быкаў сведчыць: ні ў рэальнасці (дом Бараноўскай), ні ў прасторы міфа (будан-рай), ні ў межах высокай кніжнай культуры выратавання чалавеку няма, нельга эміграваць ад нянавісці ў каханне, з грэшнай зямлі на неба – вайна ўсё роўна дагоніць і адпомсціць. Агееў не можа выйсці за межы сядзібы, адчуваючы, што «вайна заганяе яго ўсё далей у кут, з якога знойдзецца якое выйсце, хто ведае?» [3, с. 122]. Усе персанажы адчуваюць, што «жыццё чалавечае змяншаецца ў кошце і, напэўна, зменшае яшчэ больш» [3, с. 211].

Марыя бачыць у абранніку волата: «І кашуля гэтая ідзе, вышытая. Ну прама былінны герой! Ілля Мурамец»; «рэча Алега», закліканага засцерагчы зямлю-маці ад ворага. Сам жа лейтэнант сцвярджае блізкасць не быліннаму герою, але яго антаганісту – самазванцу, пярэваратню: «Які Мурамец! Салавей-разбойнік...» [3, с. 220], бо не адчувае ў сабе сілы супрацьстаяць спакусе. Зыходная сітуацыя, дзе Агееў – паранены воін, які звярнуўся па дапамогу да тых, каго не здолеў абараніць, падвяргаецца праверцы на экзистэнцыяльную віну героя.

Імя лейтэнанта – Павел Пятровіч, яго адзінота, сіроцтва, пастухоўства ў мінулым – адсылка да архетыпу апостальскай місіі, лейтэнант і выдае сябе за сына святара айца Кірыла. Праз развіццё фавулы В. Быкаў сведчыць, што герой варты кахання, яго пачуццё ўзвышае Марыю, натхняе на этычны ўчынак, але ён жа з'яўляецца вінаватым у гібелі жанчыны. Агееў адчувае ўласную негатоўнасць несці крыж аднаму, без надзеі на выратаванне, без дапамогі і падтрымкі

людзей, хаця салдацкі і этычны абавязак разумее як абавязак абароны. Герой не адмаўляецца ад крыжовага лёсу воіна, але занадта прагматычна яго ўспрымае. Адпраўляючы Марыю з мінай на станцыю, ён найперш заклапочаны выратаваннем уласнай рэпутацыі для будучай барацьбы, а не лёсам каханай. Гэтая гатоўнасць да самападману дзеля захавання ўласнага жыцця і ёсць сцвярджэнне інфанталізму, уласцівага маладому чалавеку. Праз гады лейтэнант адчувае этычную перавагу каханай, для якой выратаванне пачуцця першасная задача: «З ціхай зайздасцю падумаў ён аб Марыі, што вось яна вывернулася, пазбегла ярма, а ён не здолеў, не знайшоўся ці пабаяўся, можа» [3, с. 189].

Экзістэнцыйная віна персанажа абарочваецца ў аповесці прысудам і для свету ў цэлым. Марыя, якая чакае немаўля, пакідае пасля сябе не дзіця, а міну ў плечы кошыку, які нагадвае яслі. Аўтар выключвае надзею на неўміручасць. Выратаванне лейтэнанта толькі ўзмацняе і падаўжае яго душэўную пакуту ад усведамлення непарайнай памылкі: Марыя «была паслана яму для шчасця, а не для адкуплення» [3, с. 301]. Памылка правакуе сітуацыю тупіку, з якой не відаць выхаду, таму пакуты губляюць ачышчальны характар, перспектывнасць. Уяўны дабрабыт эмпірычнага жыцця героя, падоранага яму Марыяй (сям'я, сын), не звязаны ні з адчуваннем шчасця, ні з вышэйшай духоўнага разумення. Агееў пазбаўлены сапраўднага кантакту з сынам, сучасным прагматычным грамадствам, якое перажыло вайну. На месцы «кар'ера памяці» сучаснікі ўзводзяць птушкафабрыку, якая сімвалізуе будучыню спажывецкага грамадства.

Сапраўднае, непазбыўнае пачуццё віны герой В. Быкава праносіць праз гады і шукае прабачэння ў страчанай каханай – не ў Бога, бо ва ўчынку рэальнага чалавека, каханай жанчыны, адкрывае паслядоўнасць духу, бескампраміснасць кахання: «Вось перад ёй бы ён павінен трымаць адказ, але не перад кім больш» [3, с. 106]. Пасляваеннае жыццё лейтэнанта Агеева – паступовы рух да смерці, да якой ён не быў гатовы ў маладосці. Сімвалічна, што герой і жыве ў намёце (часовым прыстанку) у агароджы могілак. Цяпер ён толькі чакае, калі паглыне яго мора, вада ў паэтыцы аўтара сімвалізуе забыццё.

У кантэксце аповесці можна вылучыць і важны казачны матыў знаходкі героям у кар'еры тупіка зніклай каханай. Матыў выпрабавання атрымлівае ў тэксце В. Быкава супрацьлеглае традыцыйнае вырашэнне: знаходка атрыбута каханай жанчыны пераконвае Агеева ў немагчымасці сустрэчы з ёй, у незваротнасці ўласнай віны. Выпрабаванне на ісціну завяршаецца не казачнай гарманізацыяй, а абстрактным трагічным віны персанажа, якая ўзмацняецца з часам. Матыў невыкупленай віны, граху ўва-соблены ў тэксце праз сімвал Галгофы – ключавога і для ўсёй творчасці В. Быкава.

Аналіз аповесці «Кар'ер», якая захавала архетыпы славянскай культуры, права-слаўную сімваліку, дазваляе выявіць своеасаблівасць экзістэнцыйнага выбару герояў. Мужчына і жанчына па-рознаму самавызначаюцца ў экстрэмальнай сітуацыі, мужчына – нават самы годны і сумленны – аказваецца слабейшым за жанчыну. В. Быкаў перакананы, што сіла жаночага духу і запалу абумоўлена самой прыродай, цялеснай інтуіцыяй, «клічам» жыцця. Суд над мужчынам В. Быкаў вершыць катэгарычна, у яго пазнейшых аповесцях выбар заўсёды здзяйсняе жанчына, яе паводзіны даюць не толькі духоўны імпульс для мужчынскага ўчынку, а яе выбар аказваецца калі не выратавальным для мужчыны, то вызначальным для яго духоўнага празрэння, якое не ўплывае, аднак, на пасляваеннае жыццё героя.

Аповесць «Ваўчыная яма» напісана В. Быкавым у 1998–99 гг., калі ў свеце абвастраліся апакаліптычныя настроі і трывожныя эсхаталагічныя чаканні. Беларусы і ў гэтых адносінах апырэдзілі многія народы свету: яны не толькі зведалі на ўласным вопыце, што такое «вялікая перабудова» і жыццё на руінах былой імперыі, але і перажылі і яшчэ доўга будуць перажываць вынікі чарнобыльскай трагедыі. Бомба, аповедам пра якую заканчваецца аповесць «Знак бяды», прыкакала свайго часу і выбухнула ў новым творы.

В. Быкаў не быў бы Быкавым, калі б не задумваўся над гістарычнымі, маральнымі і псіхалагічнымі прычынамі і вынікамі гэтай падзеі, у якой сканцэнтраваны вялікі сэнсавы патэнцыял для разумення сучасных шляхоў чалавецтва. У выніку быў напісаны твор, у якім усе прыкметы філасофскай

прыпавесці: рэчыўна-прадметны паказ жыццёвых рэалій постчарнобыльскага свету, абагульненыя вобразы салдата-дэзертыра, бамжа, жанчыны-самадайкі, наяўнасць маралізатарства і павучальніцтва, схільнасць да мыслення тыпамі і архетыпамі.

Намаляваны вопытным пяром мастака слова агульны ландшафт чарнобыльскай зоны адчужэння, з аднаго боку, нагадвае «зону», вобраз якой створаны Андрэем Таркоўскім у кінафільме «Сталкер», а з другога – бязлюдную прастору вынішчанай і спаленай карнікамі terra incognita, апісанай у рамане «Млечны Шлях» Кузьмы Чорнага. Аднак у В. Быкава гэта – рэальная «зона», якая існуе насамрэч і нагадвае пра сябе ўвесь час так ці інакш. Галоўным «персанажам» зоны становіцца чарнобыльскі лес, ад якога павявае патайбаковым, інфернальным светам: «Навакольны баравы лес, як заўжды, замілаваную радасцю клаўся на яго душу. Хлопцу было ў ім міла і прыемна, і хоць на час прападала гнятлівае пачуццё, што не знікала ніколі. Ён з захапленнем азіраў амаль кожную хвойку і думаў, што, можа, гэта ў ягоных генах адгукаецца далёкая міласць продкаў да лесу? Ці, можа, лесу да продкаў – цяпер як дазнаешся? І раптам наперадзе перад ім раскрыўся вялізны пусты прагал, на якім шырока свяцілася неба; шмат сонечнага святла ляжала таксама ў доле. Салдат падышоў бліжэй – на вялізным, у некалькі гектараў прасцягу стаялі ссохлыя рыжыя хвоі з таксама ўсохлым рыжым суччам, з якога абсыпалася долу ігліца. Усё выглядала здаля, нібы даўняе вялізнае пагарэлішча. Але прыкмет агню тут не было відаць, ніводная хвоя не абгарэла. Значыць, гэта адтуль, ад Чарнобыля, уражаны, здагадаўся салдат. Мусіць, добра, аднак, сыпанула сюды стронцыем або цэзіем ці яшчэ якой халерай, і лес не стрываў. Толькі некалькі маладых асінак нясмела зелянелі між мёртвых хвой, болей ніякага жыцця тут не было відаць» [4, с. 79].

Пры чытанні гэтых радкоў узнікае ўражанне сапраўднага пекла, якое так часта згадваецца ў Бібліі. Слова «ад» (грэч. *κόλασε* – мука) утварылася ад дзеяслова *κόλαζο* і мае два значэнні: першае значэнне – «абразаць галіны дрэва», другое – «пакаранне». На нашу думку, В. Быкаў апісвае лес з пазіцыі другога значэння слова – пакаранне. Пакаранне за нашу няўвагу, безад-

казнасць, за ўчынкі, адносіны да таго, што створана менавіта па волі Божай.

Прычыны таго, што здарылася, настолькі наглядныя і вядомыя, што персанажы аповесці, калі і згадваюць пра іх або спрабуюць разважаць, то неяк абыякава-адасоблена як пра нешта такое, што зразумела само сабою. Адным словам, «атамнае пекла». Мяркуючы доўгі час, у маладога салдата ён менш працяглы, у бамжа і жанчыны – крыху большы, што яны на самым піку развіцця чалавечай цывілізацыі і навукова-тэхнічнага прагрэсу, героі быкаўскага твора раптам выявілі, што апынуліся ледзь не ў самым пачатку чалавечай гісторыі. Над усімі іх прыроднымі інстынктамі пануе самы элементарны голад, які заглушае ўсякую боязь перад радыяцыяй, усякую агіду да таго, што яны з дня ў дзень ядуць усё тых жа жаб-мутантаў, штораз згадваючы цывілізаваных французаў, а калі з'яўляецца бульба, нацыянальны культавы харч беларусаў, то яны ўжо не могуць яе есці. Зона шпарка забірае ў іх апошняе – прагу жыць.

І салдат, і бомж не баяцца радыяцыі і суцяшаюць сябе згадкамі пра доўгажыхароў ды пра самасёлаў, якія, як дзед Карп, толькі ў зоне нарэшце адчулі сябе свабоднымі, бо там няма ні калгасаў, ні прымусу, ні гвалту. Жыццё пад бокам у ядзерных баз ім справядліва не здаецца больш ціхамірным ці бяспечным. Пра гэта – пра сваю маральную перавагу над тымі, хто застаўся рабамі сістэмы і не здатны развітацца з адносным камфортам, – яны ахвотна і горка разважаюць. Салдат служыў у ракетных войсках, а бомж як былы афіцэр усё жыццё правёў у войсках стратэгічнага назначэння.

Бомж, паслужны спіс якога аўтар досыць грунтоўна пераказвае, у канцы жыцця зразумеў, што марна ахвяраваў свой век войску: магутная тэхніка часта з-за недахопу запчастак і добрых спецыялістаў проста прастойвае, салдаты і афіцэры, абязвераныя і расчараваныя ўбачаным у арміі, банальна співаюцца, растрочваюць свой прафесіяналізм, руйнуюць свае сем'і і апускаюцца на дно. Бамжа не суцяшае і тое, што ў французаў таксама ёсць людзі «без пэўнага месца жыхарства» і што іх там прыгожа велічаюць «клашары». Адзінае суцяшэнне ў яго бязладным жыцці – выпіўка, якой не дастаць у зоне, «хоць бы адзін глыток». Смерць яго жудасная, прынамсі, не такая,

якую ён чакаў, – у поўнай адзіноце і безнадзейнасці. «Вось так, нічога ён не паспеў у жыцці – ні для сябе, ні для другіх. Жыццё нядаўна яшчэ здавалася такое нясцерпна доўгае, а апынулася кароценькім, бы заячы хвосцік» [4, с. 81].

Салдат ці не з маленства хацеў пайсці ў армію, з кніжак і кіно яму падабалася ўсё вайсковае – зброя, абмундзіроўка, тэхніка. Ён нават прагнуў абараняць радзіму і прытым праявіць геройства. Ён радаваўся, як у ваенкамаце яго прызначылі ў ракетныя войскі, і не думаў, што гэтая радасць хутка вылезе яму бокам. Нечалавечыя пакуты выпалі на долю салдата. Яму давялося перажыць агідныя здзекі, пасля якіх герой забівае крыўдзіцеля. А потым вымушаны да смерці несці знешні і ўнутраны крыж зробленага. Знешні крыж несці крыху прасцей: неяк можна справіцца з голадам, іншымі нястачамі. Але як прымусіць сябе не ўспамінаць тое, што здарылася? Салдат не перастае пакутаваць. Пастаянны аналіз-ўспамін – асноўны прыём, абраны В. Быкавым для стварэння вобраза, якраз у поўнай меры перадае напружанне, боль душы героя. Ён спрабуе разабрацца, матываваць свой учынак. Не адразу ўдаецца яму ацаніць зробленае.

Смерць салдата, які зведаў, што такое дзедаўшчына, і стаў забойцам і дзэзерцірам, была такой жа пакутлівай, як і прадказваў яму бомж: яго скруціла тая ж самая радыяцыя, даканала на самым пачатку яго маладога жыцця. Салдату ў апошнія імгненне хацелася камусьці крыкнуць пра тое, што ён зведаў у апошнія месяцы свайго блукання, але нікога навокал не было. Нявыказанае пытанне засталася без адказу: «Нашто ж усё так атрымалася, чаму?.. Хто загубіў ягонае жыццё? І чаму? А можа, гэтак з самага пачатку наканава на лёсам? Тады ён не вінаваты. Сам ён ужо бяссільны што-небудзь у ім змяніць... Значыць, ён так і не дапярэў да выратоўчага броду, не выбраўся з гібельнай ямы?» [4, с. 83].

На гэтыя пытанні, аўтар дае адказ словам бамжа: «Знаеш, у Евангеллі сказана: не забі. Думаеш, чаму сказана – што ворага шкада? Цябе, дурня, шкада. Таго, хто забівае. Куля яна ж забівае двух – аднаго прама, а другога рыкашэтам, пагадзя» [4, с. 85].

Васіль Быкаў быццам бы прапаноўвае нам прыгадаць крытэрыі заповедзяў Бібліі, якімі варта кіравацца. Праз успаміны геро-

яў, іх учынкi, адносіны да іх акаляючых людзей, умовы жыцця, пісьменнік паказвае нам, як чалавецтва крок за крокам, парушаючы божыя заповедзі, спускаецца ў самае пекла. З болей пісьменнік вымушаны канстатаваць, што гісторыя сапраўды мала чаму вучыць чалавецтва, і людзі паўтараюць ранейшыя памылкі.

Журботны хаўтурны звон, які гучыць у быкаўскай аповесці над нямоглым ваўком, дачасна сканалым бамжом і ахопленым перадсмяротным жахам салдатам, набывае вялікую моц. В. Быкаў, як і Э. Хамінгуэй, нагадвае чалавецтву аб адказнасці за свае паводзіны. Кожны чалавек нясе свой крыж. Калі з лёгкасцю, калі крыху прыгінаецца пад сваёй ношай, а калі і да зямлі згінаецца. Героі твора В. Быкава «згінаюцца» пад цяжарам свайго крыжа і па прычыне адсутнасці веры («Іншая справа цяпер, калі даўно ўжо няма бабулі, а Бог, падобна, зусім адварнуўся ад яго» [3, с. 130]) не маюць мажлівасці на выратаванне.

Васіль Быкаў горкай праўдай сваёй скрушлівай аповесці будзіць нашы душы, кліча не паддавацца згубным у сваёй зманлівасці павярхоўна беспадстаўным суцясненнем, а настойліва шукаць нейкага паратунку, якому, вядома ж, ніколі не садзейнічае казённая дэмагогія бессаромных кар’ерыстаў, гатовых на любы падман у імя асабістых карысліва-шкурніцкіх мэтай.

У творы «Пакахай мяне, салдацік» Франя, зведаўшы за свой кароткі век шмат гора, страціўшы самых дарагіх людзей, адчуўшы знішчальную сілу савецкай ідэалогіі, набліжаецца да разумення асуджанасці грамадства, у якім няма месца Богу, заснаванага не на высокіх духоўных каштоўнасцях. Праз доўгія пакуты яна прыходзіць да высновы: «Чалавечнасць, во што. Тое, што ідзе ад Бога, а не ад д’ябла... Усё ж у нас дужа мала боскага... Але ці магчыма без Бога жыць? Ніводзін народ, нават самы адсталы, не жыве без Бога. Мабыць, гэта немагчыма. Без Бога ён проста сам сябе з’есць. Асабліва прымітыўны народ» [4, с. 132]. Гэтыя словы гераіні трэба ўспрымаць як вынік напружанага ўнутранага жыцця ў асяроддзі, дзе няма месца Богу.

Заклучэнне

Асэнсаванне аксіялагічнага зместу аповесцяў В. Быкава аб вайне дазваляе зра-

біць выснову аб тым, што, захоўваючы паэтыку «акопнай праўды», пісьменнік узнімае ўніверсальныя духоўныя праблемы чалавека жыцця. Для творчасці беларускага пісьменніка раўнаважныя два аспекты: паводзіны ў памежнай сітуацыі (псіхалагічны аспект) і духоўны патэнцыял чалавека (філасофскі аспект). Аўтар скрупулёзна даследуе матывы выбару, шлях, пройдзены чалавекам па лабірынтах уласнай душы, «кар'ерах памяці» да сустрэчы з наканаваным.

Для мастака важна пытанне цаны і наступстваў выбару, ён паказвае на трагічную «неэфектыўнасць», безвыніковасць самаахвяравання і, тым не менш, сцвярджае экзістэнцыяльную адказнасць чалавека за абраны лёс. Быкаўскія сюжэты адносяць мужчыны і жанчыны атрымліваюць дадатковую сэнсавую нагрузку, становяцца ўмовай і сродкам разумення агульначалавечых законаў светаўладкавання: і анталогічных, і сацыяльных, і экзістэнцыйных.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Барадулін, Р. Выбраныя творы / Р. Барадулін. – Мінск : Кнігазбор, 2008. – 596 с.
2. Быкаў, В. Доўгая дарога дадому / В. Быкаў. – Мінск : Кніга, 2003. – 366 с.
3. Быкаў, В. Кар'ер / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літ., 1987. – 302 с.
4. Быкаў, В. У. Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў. – Мінск : Саюз беларус. пісьменнікаў ; М. : Врэмя, 2005–2019. – Т. 1 : Аповесці, апавяданні, прыпавесці. – 2005. – 656 с.
5. Шчыра, як на духу...: Споведзі вядомых людзей Беларусі. – Мінск : Кніга, 2002. – Вып. 1. – 243 с.

REFERENCES

1. Baradulin, R. Vybranyja tvory / R. Baradulin. – Minsk : Knihazbor, 2008. – 596 s.
2. Bykau, V. Douhaja daroha dadomu / V. Bykau. – Minsk : Kniha, 2003. – 366 s.
3. Bykau, V. Karjer / V. Bykau. – Minsk : Mast. lit., 1987. – 302 s.
4. Bykau, V. U. Pouny zbor tvorau : u 14 t. / V. Bykau. – Minsk : Sajuz bielarus. pis'miennikau ; M. : Vriemia, 2005–2019. – T. 1 : Apovies'ci, apaviadan'ni, prypavies'ci. – 2005. – 656 s.
5. Shchyra, jak na dukhu...: Spoviedzi viadomykh liudziej Bielarusi. – Minsk : Kniha, 2002. – Vyp. 1. – 243 s.

Рукапіс наступіў у рэдакцыю 03.06.2022